
Ростислав Сосса

**КАРТОГРАФУВАННЯ
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО
УСТРОЮ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Важливими історико-географічними джерелами для вивчення регіональної історії, територіальної організації в історичному вимірі є картографічні твори. Відображення елементів політичного, політико-адміністративного і адміністративно-територіального поділу території є необхідною складовою змісту абсолютної більшості карт і атласів, адже вибір території картографування найчастіше зумовлений політико-адміністративним чинником. Цінність використання картографічних джерел визначається їх основними властивостями — тями як картографічних моделей, а саме: математичний закон побудови, знаковість зображення, генералізація картографічного зображення, системність відображення дійсності.

Наочність та інформативність картографічного зображення виокремлюють картографічні джерела серед інших видів джерел. Використання карт і атласів як історико-географічних джерел передбачають знання дослідником тогочасних особливостей розроблення змісту карт, а також знання про рівень розвитку картографічного виробництва, картографічної науки, техніки та технологій. Джерелознавча оцінка картографічного джерела повинна містити насамперед дані про ступінь достовірності інформації, нанесеної на карту.

Перед тим, як перейти до викладу основного матеріалу про картографування адміністративно-територіального устрою території України у міжвоєнний період 1921–1941 рр., зазначимо деякі загальні риси цього напрямку тематичного картографування та його специфіку в історичному вимірі.

Найдокладніше інформація про політико-адміністративний устрій подається на спеціалізованих тематичних картах — політичних, політико-адміністративних, адміністративних, де вона становить основний їх зміст¹. Відповідно при створенні таких карт існують підвищені вимоги до актуальності та достовірності даних адміністративно-територіального поділу, а на картах зазначається дата, на яку подано адміністративні межі.

¹ Сосса Р. І. Політико-адміністративні й адміністративні карти України (1918–2008 рр.): Бібліографічний покажчик. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 106 с.

Достатньо великий обсяг інформації про адміністративно-територіальний устрій містять загальногеографічні карти, у тому числі й топографічні. Такі карти комплексно передають дані про місцевість, зображаючи її основні елементи з однаковою відносною точністю та докладністю. До основних елементів змісту цих карт, поряд з гідрографією, рельєфом, ґрунтово-рослинним покривом, населеними пунктами та шляхами сполучень, відносять також державні кордони й адміністративні межі. Іноді загальногеографічні карти створюють без відображення рельєфу (або показують останній способом відмивки). Такі карти мають загальнооглядовий характер і часто містять докладну інформацію про адміністративно-територіальний устрій. Їх зазвичай називають оглядовими.

Особливістю картографування адміністративно-територіального устрою є його офіційна складова. Створювані адміністративні карти повинні базуватися насамперед на достовірній інформації, що забезпечується використанням актуальної географічної основи, офіційно наданих відповідними установами та організаціями матеріалів і даних щодо системи адміністративно-територіального устрою. Тому часто адміністративні карти мають статус офіційного видання. Правильність відображення змісту карти визначається як рівнем розвитку цього напрямку картографування і наявністю відповідних нормативно-технічних документів, так і наявністю належного виробничого та кадрового забезпечення для якісного відтворення інформації у картографічному вигляді.

Адміністративні карти, як зазначено вище, укладають на актуальній географічній основі, для чого використовують насамперед топографічні карти відповідного масштабу останніх років видання. Державний кордон і адміністративні межі, як правило, проходять уздовж берегової лінії озер і водосховищ, річок, залізниць, автомобільних шляхів, польових і лісових доріг, контурів населених пунктів і лісів. Тому докладність і точність відображення на карті загальногеографічних елементів основи сприяє достовірності показу адміністративно-територіального розмежування.

Перші роки радянської влади характеризуються складними процесами докорінної зміни соціально-економічної інфраструктури суспільства в умовах економічних негараздів і складної внутрішньої військово-політичної ситуації, що не могло не відобразитися у сфері топографо-геодезичної та картографічної діяльності. До того ж на території України, що входила до складу Російської імперії, не було спеціалізованих картографічних підприємств, які б готували до видання та тиражували карти і атласи.

Організаційно картографування радянської України визначалось передусім розвитком картографічних і топографо-геодезичних робіт в СРСР. 15 березня 1919 р. було створене Вище геодезичне управління (ВГУ) при науково-технічному відділі Вищої Ради Народного

Господарства для топографічного вивчення території РРФСР з метою розвитку продуктивних сил країни. ВГУ як загальнодержавний орган мало об'єднати та методично організувати топографо-геодезичну і картографічну діяльність усіх відомств, забезпечивши державу необхідними матеріалами. Створенням топографічних карт займалось також Військово-топографічне управління.

На початку 1924 р. для топографо-геодезичного забезпечення Південного економічного району СРСР (Україна, Крим, Молдавія) у Харкові створюється Українське геодезичне управління (УГУ) як республіканський територіальний підрозділ Вищого геодезичного управління. Численні реорганізації державної картографічної служби СРСР у 1920–1930 рр. не сприяли розвитку державного топографічного картографування в Україні та діяльності УГУ. На початку 1930 р. УГУ було реорганізовано в Український геодезичний трест, до складу якого входила і картографічна фабрика (створена в 1931 р. у Харкові, а наприкінці 1933 р. передана до Всесоюзного картографічного тресту). Діяльність картографо-геодезичної служби у «трестівський» період (1930–1935) була спрямована на обслуговування земельного, геологічного та інших відомств і не відповідала потребам державного картографування.

15 червня 1935 р. у складі Народного Комісаріату Внутрішніх Справ СРСР було утворено Головне управління державної зйомки та картографії (ГУДЗК НКВС), що відповідало за картографування всієї території держави. Утворення ГУДЗК загалом сприяло розвитку топографо-геодезичної та картографічної сфери діяльності. Повну організаційну самостійність картографо-геодезична галузь отримала 14 вересня 1938 р., коли постановою Раднаркому СРСР було утворено Головне управління геодезії та картографії (ГУГК) при Раді Народних Комісарів СРСР. Одними з основних завдань ГУГК стають створення державної топографічної карти СРСР і забезпечення потреб народного господарства, науки, культури, освіти сучасними картами і атласами, у тому числі й політико-адміністративними і адміністративними.

Характеризуючи в загальних рисах організаційне забезпечення проведення картографування території України в міжвоєнний період, слід також зазначити, що центром розвитку картографічної науки в Україні був тоді Український науково-дослідний інститут географії і картографії, заснований 1 жовтня 1927 р. у Харкові. Під керівництвом академіка С. Л. Рудницького інститут здійснив прикладні картографічні розробки, було видано низку картографічних творів, у тому числі й політико-адміністративних карт, розроблених співробітниками інституту².

² Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. — Львів-Мюнхен: Редакційно-видавничий відділ Львівського університету, 1993. — 223 с.

Упродовж 20-х років ХХ ст. численні політико-адміністративні і адміністративні карти в Україні випускали здебільшого місцеві організації (часто на низькому картографічному та поліграфічному рівні) й меншою мірою — картовидавничі підрозділи картографо-геодезичної служби. Цей період характеризується також випуском великої кількості бланкових варіантів карт адміністративно-територіального устрою.

Політико-адміністративні й адміністративні карти території радянської України 1921–1922 років відображали той адміністративний устрій, що залишився від Російської імперії — губернії, повіти та волості. У травні 1920 р. територія УСРР складалася з 12 губерній — Волинської, Донецької, Запорізької, Катеринославської, Київської, Кременчуцької, Миколаївської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської. Створені сільські ради як місцеві органи радянської влади і управління свого відображення на картах тоді ще не знайшли.

Автором перших політико-адміністративних карт України був С. Я. Хургін, який готував їх для різних відомств у Харкові (Центральне статистичне управління України, Народний комісаріат внутрішніх справ, Народний комісаріат освіти) у масштабах від 1:840 000 до 1:2 520 000. Серед них відзначимо багатоколірні «УССР. Схематическая административная карта Украины» масштабу 1:840 000 (адміністративно-територіальний устрій дано на 15 листопада 1921 р.), «Адміністраційну мапу Української Соц. Рад. Республіки» масштабу 1:1 680 000 (1922), а також «Шкільну мапу Української Соціалістичної Радянської Республіки» масштабу 1:1 050 000 (1922). На картах були відображені центри та межі губерній і повітів. «Адміністраційна мапа ...», створена на якісному картографічному рівні з докладним зображенням залізниць (двохколіїні, одноколіїні, що будуються) та шосе, доповнена таблицею, що містить інформацію про площу і населення губерній, кількість повітів (102) і волостей (1 989) в них.

Адміністративні карти губерній з відображенням меж повітів, а іноді й волостей, видавали губернські статистичні бюро переважно у масштабах 1:420 000 і 1:840 000 на основі відповідно десятиверстових і двадцятиверстових російських топографічних карт. Залежно від кваліфікації укладачів і рівня поліграфічного відтворення опубліковані карти досить сильно різняться між собою, відчутною є відсутність у розробників належного досвіду створення карт. Межі губерній, повітів і волостей відображає «Карта Екатеринославской губернии на 1 января 1922 г.» масштабу 1:420 000, що доповнена таблицею з переліком волостей за повітами із зазначенням площі та кількості населення в них. Межі волостей показані на «Карте Кременчугской губернии» (1921) масштабу 1:420 000, виданій Всеукраїнським державним видавництвом, і на «Карте

Одесской губернии» (1921) масштабу 1:840 000, яка підготовлена Одеським губернським статистичним бюро і відображає адміністративні межі на 25 січня 1920 р.

12 квітня 1923 р. II сесія ВУЦВК з метою скорочення апарату управління місцевих органів влади затверджує новий адміністративно-територіальний поділ Української РСР — губернія-округа-район-сільрада, ліквідувавши повіти та волості. Перекроюються межі губерній. Замість 102 повітів було утворено 53 округи, а замість 1 989 волостей — 706 районів. Кількість сільських рад зменшено з 15 696 до 9 037³. Період 1923-1925 рр. характеризується постійними безсистемними змінами мережі та меж округ, районів і сільрад. Кількість округ і районів щороку зменшується, а сільрад — збільшується. Влітку 1924 р. починають створювати національні адміністративно-територіальні одиниці у місцях компактного проживання національних меншин — сільські та селищні ради, райони. 12 жовтня III сесія ВУЦВК приймає рішення про створення на території Одеської та Подільської губерній Автономної Молдавської СРР. До її складу увійшли 11 районів Одеської, Балтської та Тульчинської округ.

Першу політико-адміністративну карту України з новим поділом («УССР. Административная карта Украины» масштабу 1:1 0500 із зазначенням меж губерній, округ і районів та їх центрів) видала у харківському видавництві «Пролетарій» Картографічна частина Народного комісаріату внутрішніх справ (за участю землемірно-технічного відділу Наркомзему. На карті, крім адміністративно-територіального устрою, докладно показано інфраструктуру транспорту (типи залізниць і залізничних станцій, шосейні та ґрунтові шляхи) та промисловості (рудники, заводи, фабрики), що дає підстави класифікувати її як адміністративно-економічну карту. Для повного уявлення про економічну складову змісту карти наведемо перелік видів промислових підприємств, які відображені на карті окремими умовними знаками: рудники кам'яновугільні, залізні, марганцеві, соляні; заводи металургійні, електрообладнання, машинобудівні, сільськогосподарського машинобудування, хімічні і содові, коксобензолні, шкіряні, шкіряно-екстрактові, олійні, цукрові; фабрики фарфоро-фаянсово-скляні, паперові, взуттєві, тютюнові; підприємства текстильні, силікатні; соляні промисли; борошномельні млини. Такий тип адміністративних карт був досить поширеним в СРСР у 1920–1930-ті роки.

Згодом Народний комісаріат внутрішніх справ видав політико-адміністративну карту України масштабу 1:1 500 000 без економічної інформації, яку уклав І. Мальований.

³ Адміністративно-територіальний устрій України: історія та сучасність / Під заг. ред. В. Г. Яцуби. — К., 2002. — 270 с.

Новий адміністративно-територіальний устрій України відображають також адміністративні карти губерній. Катеринославське губернське статистичне бюро у 1923 р. видає на двох аркушах «Карту Екатеринославской губернии в границах 1923 г.» масштабу 1:420 000. Крім передачі традиційного змісту (центри та межі губерній, округ і районів) на карті окремо виділені колишні волосні села. Карта наочно відображає зміну мереж губерній: до складу Катеринославської губернії ввійшла територія Запорізької губернії, ліквідовані також Кременчуцька та Миколаївська губернії. На карті докладно відображена гідрографія. Кольорове розфарбування дано за округами, межі яких виділені сірим кантом. Межі районів показані штриховим знаком з вузьким червоним кантом.

Новий адміністративно-територіальний поділ містить багатоколірна «Административная карта округов и районов Киевской губернии (схематическая)» масштабу 1:420 000, яку видало Київське губернське статистичне бюро у 1923 р.

Серед адміністративних карт губерній цього періоду зустрічаються видання, на яких спеціальним умовними позначеннями виділені межі колишніх адміністративно-територіальних одиниць. «Карта Киевской губернии» (1923) масштабу 1:840 000 відображає адміністративно-територіальний устрій губернії одночасно 1922 і 1923 років. На карті показано центри округ і районів 1923 р., межі губернії, округ і районів 1923 р., центри повітів і волостей 1922 р., межі губернії, повітів і волостей 1922 р.

Цікавим виданням є «Карта административного деления Одесской губернии» масштабу 1:840 000, що опублікована Одеським губернським статистичним бюро у 1923 р. На карті показано межі округ і районів, спеціальними умовними позначеннями виділено межі волостей на 1 березня 1917 р. і межі районів по межах волостей 1 березня 1917 р. Червоною лінією зображено межі районів 1923 р. за земельними відводами соціалістичного землеустрою. Карта доповнена таблицею переліку округ і районів із зазначенням їх складових частин з колишніх волостей. Пікантність змісту цієї карти полягає в тому, що вона відображає межі нових адміністративно-територіальних одиниць округ і районів на 1 березня 1923 р., а новий адміністративно-територіальний поділ в Україні офіційно було упроваджено лише 12 квітня 1923 р.

Адміністративних карт округ упродовж 1923–1924 років у зв'язку з часовою обмеженістю було видано обмаль. Можна лише згадати «Карту Черниговского округа» (1924) масштабу 1:252 000.

19 лютого 1925 р. рішенням сесії ВУЦВК ліквідовано губернії та прийнято територіальний поділ з трьохступеневою системою врядування (округа-район-сільрада). Найвищою адміністративно-територіальною одиницею в Україні стає округа. Станом на 1 серпня 1925 р. територія УСРР складалася з автономної

республіки, 41 округи, 680 районів, 10 314 сільрад, 70 міських і 155 селищних рад.

Адміністративно-територіальні межі на 1 жовтня 1925 р. подає видана в Харкові «Адміністраційна карта Української Соціалістичної Радянської республіки» (1925) масштабу 1:1 250 000, укладена картографічною частиною Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР на основі постанов законодавчих органів і за матеріалами Центральної адміністративно-територіальної комісії. Це перша публікація політико-адміністративної карти України у статусі «Видання офіційне». Особливістю карти є відображення на ній спеціальним умовним позначенням територій (9 випадків), які були приєднані до Української СРР за постановою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. від Білоруської СРР та Російської Федерації і ще не були розподілені між адміністративними одиницями. Так, від БСРР до УСРР була передана невелика територія до складу Коростенської округи на межі Словечненського і Овруцького районів, яка пізніше ввійшла до складу Словечненського району. Інші території відійшли до УСРР від Російської Федерації: на межі Конотопської та Глухівської округ (пізніше територія увійшла до складу Семенівського району Глухівської округи); дві території у Глухівській окрузі (згодом розподілені між Хильчичським і Середньобуданським та Середньобуданським і Есманьським районами); велика територія Путивельського району (згодом увійшла до складу Грузького і Буриньського районів Конотопської округи та Білопільського району Сумської округи, утворено Путивельський район Глухівської округи); у Сумській окрузі (згодом розподілена між Сумським і Краснопільським районами); дві території у Харківській окрузі (згодом одна була розподілена між Великописарівським і Сіннянським районами, а інша — ввійшла до складу Вовчанського району); на межі Куп'янської та Старобільської округ (згодом утворено Троїцький район у складі Куп'янської округи). За тією ж постановою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. від УСРР відійшли Шахтинський і частина Таганрозького повітів. Одночасно видано багатоколірний бланковий варіант цієї карти.

Політико-адміністративні й адміністративні карти є не тільки важливими джерелами для дослідження змін адміністративно-територіального устрою, але й цінним матеріалом для вивчення змін назв географічних об'єктів, насамперед назв населених пунктів. У цьому відношенні виділимо «Мапу Української Соціалістичної Радянської Республіки» масштабу 1:1 250 000, укладену за офіційними даними Л. Кльованим (її географічну номенклатуру редагував неодмінний секретар Української Академії Наук академік А. Е. Кримський). Карта, очевидно, підготовлена на основі вищезазначеної «Адміністраційної карти ...» (1925), оскільки відображає території, передані до складу УСРР і ще не включені до складу

адміністративно-територіальних одиниць. Як відомо, у середині 1920-х рр. в офіційні документи та відповідно в картографічні твори було повернуто традиційно вживані форми назв населених пунктів⁴. На обох політико-адміністративних картах вживаються такі назви поселень як *Вовча* (пізніше змінена на *Вовчанськ*), *Гумань* (*Умань*), *Куп'янка* (*Куп'янськ*), *Лубні* (*Лубни*), *Прилука* (*Прилуки*), *Ромен* (*Ромни*), *Яремівка* (*Вереміївка*) тощо. На «Мабі УСРР» А. Е. Кримський порівняно з попереднім виданням вніс корективи до назв окремих поселень — *Артьомівськ* (було *Артемівськ*), *Маріюпіль* (*Маріупіль*), *Перекин* (*Перекоп*), *Сталін* (*Сталин*) тощо.

Адміністративні межі станом на 1 березня 1927 р. відображає «Адміністративна карта Української Соціалістичної Радянської Республіки» масштабу 1:1 250 000, що укладена картографічною частиною Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР і видана в Москві в типо-літографії ВТУ ім. Дунаєва. На карті показано кордон ССРР, державну межу УСРР, межу Автономної Молдавської СРР, окружні та районні межі; міста (столиці, окружні та районні центри), селища міського типу, залюднені пункти. Порівняно з аналогічною картою 1925 р. на даній карті було внесено багато змін у назви населених пунктів, що відображало масовий характер тогочасних перейменувань поселень за ідеологічними мотивами.

Перехід з 1925 р. на трьохступеневу систему адміністративно-територіального управління характеризується випуском численних і різних за змістом та навантаженням адміністративних карт округ. Географія випуску адміністративних карт порівняно з попередніми роками значно розширюється. Низький картографічний та поліграфічний рівень окремих карт пояснюється відсутністю на периферії фахівців-картографів належної кваліфікації, якісної актуальної топографічної основи та відповідної поліграфічної бази. У створенні адміністративних карт беруть участь передусім округові виконавчі комітети, статистичні бюро, земельні управління. З кінця 1920-х років до створення адміністративних карт все частіше залучаються спеціалізовані картографічні підприємства, що значною мірою сприяло підвищенню їх якості завдяки використанню актуальної та докладної географічної основи, яка базувалася на матеріалах топографічних знімів. Адміністративні карти округ укладені переважно у верстових масштабах (найчастіше 1:126 000, 1:210 000, 1:252 000, 1:420 000) та іноді в метричних масштабах (1:100 000 та ін.). Більшість карт видано українською мовою.

⁴ Лоза Ю. І. Україна. Оглядова мапа. Мірило 1:1 000 000. Пояснювальний текст. — К.: Мапа ЛТД, 1994; 1998. — 48 с.

За основним тематичним змістом можна виділити адміністративні карти округ, на яких відображено тільки районний поділ, і карти округ, на яких показано також і межі сільрад. До першого типу карт відносяться адміністративні карти Артемівської (масштаб 1:126 000, 1928 р.), Дніпропетровської (масштаб 1:126 000, 1927 р.), Запорізької (масштаб 1:300 000, 1928 р.), Катеринославської (масштаб 1:126 000, 1926 р.), Київської (масштаб 1:210 000, 1925 р.), Коростенської (масштаб 1:126 000, 1927 р.), Сталінської (масштаб 1:150 000, 1929 р.), Уманської (масштаб 1:126 000, 1925 р.) та інших округ.

На добротному картографічному рівні Київський окружний виконавчий комітет видав у 1925 р. «Адміністративну мапу Київської округи» масштабу 1:210 000. Карта має докладну топографічну основу: поселення (з кількістю населення до 1 000 дворів, до 5 000 дворів і понад 5 000 дворів); залізниці (двохколісні, одноколісні, запроєктовані чи які почали прокладати); шосе, бруковані шляхи, ґрунтові шляхи, польові дороги. Межі округи виділені широким кольоровим кантом, а межі районів — вузьким. Окремими умовними позначеннями показані поштово-телеграфні та поштові установи.

Оригінальну «Карту Артемовского округа» масштабу 1:126 000 з відображенням адміністративних меж округи та районів видало 1928 р. Артемівське окружне статистичне бюро. Додатково до традиційного тематичного навантаження на карті показано національний склад населення за населеними пунктами, який позначений підкресленням назв поселень переважаючої національності кольоровою рисою. Населені пункти з переважанням українського населення не підкреслені, а поселення, що не мають переважаючої національності — підкреслені рисками у кольорах домінуючих національних груп (українці, росіяни, німці, євреї, молдавани, болгары, білоруси). Завдяки фаховій підготовці карти до видання в Державному картографічному інституті в Ленінграді її картографічний рівень був визнаний доволі високим.

Подібною до попередньої за відображенням національного складу населення є двохаркушева «УСРР. Адміністративна карта Сталінської округи» (1929) масштабу 1:150 000, укладена картографічним відділом Українського геодезичного управління. Адміністративно-територіальні межі показані станом на 1 серпня 1929 р. за матеріалами окружних установ: статистичного бюро, земельного відділу й адміністративно-територіальної комісії. Способом підкреслення назв населених пунктів (місць оселення) виділено поселення з переважаючою більшістю однієї національності (українська, російська, німецька, грецька більшості), а у випадку поселень, де немає національностей з переважаючою більшістю, показано значніші з них (українці та росіяни, українці та німці).

Скромніший зміст мають «Мапа Коростенської округи» масштабу 1:126 000 (2 арк., 1927 р.), «Мапа Катеринославської округи в нових межах 1925 р.» масштабу 1:126 000 (2 арк., 1926 р.), «Мапа Дніпропетровської округи в нових межах 1927 р.» масштабу 1:126 000 (4 арк., 1927 р.). Навантаження об'єктами соціально-економічної інфраструктури (поштові та телеграфно-поштові установи, лікарні, агрономічні пункти тощо) на зазначених картах відносно невелике. Останні дві карти Катеринославської та Дніпропетровської округ дають можливість прослідкувати за змінами адміністративно-територіального устрою окремої округи упродовж 1925 і 1927 рр. Карта Коростенської округи доповнена таблицею, що містить дані про загальний та національний склад округи за переписом населення від 17 грудня 1926 р. та склад рад на 1 березня 1927 р.

Більше навантаження соціально-економічними об'єктами має двохаркушева «Мапа Запорізької округи» масштабу 1:300 000, що укладена Запорізьким Окрпланом у 1928 р. Хоча на карті виділено центри сільських рад, проте межі сільрад не нанесено. Карта характеризується докладним відображенням населених пунктів. Людність поселень подано шкалою до 50 дворів, 51-100, 101-500, 501-1 000 дворів. Крім того індексами, утвореними з перших букв, позначено тип поселень (місто, село, деревня, хутір, селище, колонія, радгосп). Карта доповнена додатковими картами Запорізького вузла споруджень Дніпрельстану та міста Запоріжжя з його околицями у масштабі 500 сажень в одному дюймі.

Інформативнішими щодо основного тематичного змісту є адміністративні карти округ, на яких поряд з межами районів відображено межі сільрад: «Адміністративна карта Вінницької округи на Поділлі» (масштаб 1:210 000, 1926 р.), «Мапа Криворізької округи» (масштаб 1:100 000, 1927 р., 5 арк.), «Мапа Лубенської округи» (масштаб 1:126 000, 1927 р., 4 арк.), «Схематична мапа Луганської округи» (масштаб 1:100 000, 1930 р., 4 арк.), «Схематична мапа Ніжинської округи» (масштаб 1:252 000, 192... р.), «Мапа Одеської округи» (масштаб 1:210 000, 1930 р.), «Мапа Первомайської округи» (масштаб 1:126 000, 1928 р., 4 арк.), «Адміністративно-територіальна мапа Полтавської округи» (масштаб 1:126 000, 1926 р., 6 арк.), «Адміністративна карта Роменської округи» (масштаб 1:175 000, 1926 р., 2 арк.), «Карта Черніговського округу» (масштаб 1:252 000, 1924 р.) та ін. За змістом, докладністю зображення географічної ситуації, тематичним навантаженням, художнім оформленням карти неоднорідні.

Докладну забудову населених пунктів і соціальну інфраструктуру відображають карти Полтавської та Лубенської округ (поштово-телеграфні та поштові установи, ветеринарні лікарні, амбулаторії та пункти, агропункти, агробази, трудові школи, лікарні, амбулаторії,

самостійні аптеки, лабораторії, дитячі консультації тощо). Обидві карти у вишуканому дизайні підготував художник-графік І. Д. Бутник (1881-1927). За єдиними підходами та в однаковому стилі створені карти Чернігівської та Ніженської округ. Карта Первомайської округи містить значний обсяг географічної та соціально-економічної інформації — численні заклади та установи, промислові підприємства, родовища корисних копалин, ареал магнітної аномалії, державні та селянські ліси тощо. Селища показані у градації до 150 дворів, до 500 дворів і більше 500 дворів.

На картах Вінницької (1926), Луганської (1930), Одеської (1930) округ поряд з адміністративно-територіальними межами показані й межі землекористувань.

Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. в Україні було ліквідовано окружний поділ і впроваджено нову двохступеневу систему адміністративно-територіального поділу (район-сільрада (міська, селищна)), що проіснувала до початку 1932 р. Дана постановою запровадила наступний поділ: автономна республіка, 18 міст, які безпосередньо підпорядковані центрові, 484 райони. Проте кількість адміністративно-територіальних одиниць постійно змінюється. Лише до квітня 1931 р. було ліквідовано як економічно маломісних більше 100 адміністративних районів. Такий територіальний устрій у зв'язку з незначним періодом існування не мав належного картографічного забезпечення.

Адміністративні межі станом на 20 квітня 1931 р. містить бланкова одноколірна «Адміністративна карта Української Соціалістичної Радянської Республіки» масштабу 1:3 000 000, підготовлена Центральною адміністративно-територіальною комісією при Президії ВУЦВКу як офіційне видання. Карта, що укладена та видана Харківською картографічною фабрикою, відображає, згідно формулювання в легенді, кордон СРСР, державну межу УСРР, межу Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (АМСРР), межі районів і міськрад. Карту доповнює таблиця з переліком адміністративно-територіальних одиниць УСРР, а саме: 11 районів АМСРР, 20 міст, безпосередньо підпорядкованих центрові, 363 райони, серед яких були 25 національних районів — російські (8), німецькі (7), болгарські (3), грецькі (3), єврейські (3) та польський (1). Друге видання цієї карти подає без змін інформацію про адміністративні межі станом на 25 травня 1931 р.

Докладніше відображено районні межі на багатоколірній «Блянковій карті Української Соціалістичної Радянської Республіки» масштабу 1:1 400 000, що була розроблена Сектором районування Вищої ради народного господарства УСРР для нанесення показників розміщення промисловості та корисних копалин. Населені пункти за даними 1929 р. виділені шрифтами за чисельністю населення (до 5 тис. мешканців, 5-10 тис., 10-25 тис., 25-50 тис., 50-100 тис.,

понад 100 тис.) і рисунком пунсона за чисельністю робітників (до 100 робітників, 100–500, 500–1 000, 1 000–5 000, 5 000–20 000, понад 20 000). Адміністративні центри підкреслені червоною лінією. Додаткова таблиця містить перелік районів (всього 363), міськрад (20) і районів АМСРР (11). Карта професійно укладена та видана на Харківській картографічній фабриці і відображає адміністративно-територіальний поділ станом на 20 травня 1931 р.

Чергова реформа адміністративно-територіального устрою на початку 1932 р. знову повертає систему територіального управління до трьохступеневої, упровадивши області як адміністративні одиниці першого порядку. 27 лютого 1932 р. сесія ВУЦВК ухвалила утворити на території УСРР, крім існуючої Молдавської АСРР, 5 областей — Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську, Харківську. До складу областей увійшли 16 міст, безпосередньо підпорядкованих областям, і 431 район. Адміністративно-територіальні одиниці території Донбасу залишилися у підпорядкуванні союзного центру⁵. Необхідність введення нового поділу була зумовлена насамперед економічними факторами — потребою централізованого управління народним господарством. З таких позицій в СРСР тоді розробляли схеми економічного районування, нехтуючи природні та етнічні фактори. Створення занадто великих областей досить скоро викликало потребу їх дроблення.

Бюро Економкартографії об'єднання «Укргеодезія» видає багатоколірну «Блянкову карту Української Соціалістичної Радянської Республіки» масштабу 1:1 400 000, що вперше відтворює обласний адміністративний поділ. Це було перевидання попередньої бланкової карти, розробленої та виданої Сектором районування Вищої ради народного господарства УСРР у 1931 р. Потовщеними червоними лініями на карті вдруковано межі новоорганізованих областей, а тонкішими червоними лініями — межі районів Донбасу. Градації населених пунктів за чисельністю населення та робітників залишилися без змін.

Перші власне політико-адміністративні карти Української СРР з територіальним поділом за обласною системою врядування видає у Харкові Центральна адміністративно-територіальна комісія при Президії ВУЦВКУ (перше видання у масштабі 1:2 200 000, наступні — у масштабі 1:2 000 000), а картоукладальні роботи при підготовці цих карт до видання здійснює харківська картографічна фабрика «Держкартографія» (пізніші назви — «Укрдержкартографія», Українська картографічна фабрика, 11-та Картфабрика ГУДЗК НКВС СРСР, 4-та Картфабрика ГУГК при РНК СРСР). Карты мають статус

⁵ *Верменич Я. В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: У 2-х част. — К., Інститут історії України НАН України, 2009. — Ч. 2. — С. 63.

офіційного видання і відображають центри та межі областей і районів. У зв'язку з численними змінами адміністративно-територіального устрою (утворення нових областей, укрупнення районів, утворення нових міст з безпосереднім підпорядкуванням обласним органам, зміни категорій населених пунктів тощо) упродовж 1932-1934 років виходить 6 видань «Адміністративної карти Української Соціалістичної Радянської Республіки». За ними можна не тільки прослідкувати тогочасні зміни територіального поділу, але й відстежити тенденції у перейменуваннях назв населених пунктів.

Нове видання політико-адміністративної «Карти Української Радянської Соціалістичної Республіки» масштабу 1:2 000 000, що фактично є продовженням попередньої серії із шести карт, випускає у 1937 р. Адміністративно-територіальна група організаційного відділу ЦВК УРСР. Картографічні роботи та друк карти здійснює Державна картографічна фабрика у Харкові. Карта, що професійно випущена на доброму картографічному та поліграфічному рівні, відображає адміністративні межі станом на 15 січня 1937 р. Межі районів і міськрад зображені червоними суцільними тонкими лініями, що значно підвищило читаність і наочність карти, адже на попередній серії вони були показані маловиразними точками. Особливістю тогочасного адміністративно-територіального устрою стало утворення округів у Вінницькій (Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Шепетівський) та Київській (Житомирський, Новоград-Волинський, Коростенський) областях. Межі округів показано товстішими червоними лініями, а їх центри підкреслено пунктирною лінією.

З введенням системи обласного поділу адміністративні карти областей у 1932-1937 роках видають як відомчі обласні організації, так і картографічні підприємства. Проте серед першого типу видань стає дедалі більше карт, які готуються до видання на державних спеціалізованих картографічних підприємствах. Найчастіше обласні організації видають адміністративні карти, у тому числі й бланкові Київської, Одеської та Харківської областей. Однією з перших Організаційний комітет Київської області видав карту «УСРР. Адміністративна карта Київської області» масштабу 1:1 400 000, що відображає адміністративні межі станом на 9 лютого 1932 р. Згодом Київський обласний виконавчий комітет видав адміністративну карту області з аналогічною назвою але більшого масштабу — 1:504 000 (12 верст в одному дюймі). У 1936 р. виходить у світ «Адміністративна карта Київської області» масштабу 1:500 000, яку уклав Український науково-дослідний інститут географії і картографії. Адміністративні межі на карті дано станом на 1 травня 1936 р. Карта наочно показала постійні зміни адміністративно-територіального устрою, що тоді відбувалися. Порівняно з попередніми

виданнями (не беручи до уваги передачу 29 районів до складу Чернігівської області) значно збільшилася кількість районів, практично з кожного району стало два. Промовистими були зміни назв районних центрів: *Пулин* перейменовано у *Червоноармійськ*, *Хатне* — ім. *Л. М. Кагановича*, *Городище* — ім. *Г. І. Петровського*.

Одеська обласна планова комісія видала у 1937 р. на чотирьох аркушах «Адміністративну карту Одеської області» масштабу 1:250 000, яку фахово уклала Харківська державна картографічна фабрика. На карті подано докладну топографічну основу. Особливістю карти стало відображення економічного змісту: виділено спеціалізацію радгоспів (зернові, насінницькі, вівчарські, бавовняні, свинарські, скотарські, садові, бурякові), окремим умовним позначенням показані машинно-тракторні станції.

Серед другого типу адміністративних карт, розроблених і підготовлених спеціалізованими картографічними підприємствами, переважають видання з адміністративно-економічним змістом, які одночасно з адміністративно-територіальним устроєм території відображають найголовніші галузі промисловості та сільського господарства. Такий тип господарсько-адміністративної карти області активно опрацьовувався державною картографо-геодезичною службою СРСР і був для неї основним. Наочним прикладом тут може слугувати «Карта Харківської області» (1934) масштабу 1:400 000, що укладена та видана Українською картографічною фабрикою Держкартотресту. На докладній і точній топографічній основі скрупульозно укладено адміністративні межі області та районів за даними Центральної адміністративно-територіальної комісії ВУЦВКу та Обласної адміністративно-територіальної комісії станом на 20 березня 1934 р. Адміністративні центри підкреслено червоними лініями: товстішими — центри районів, тонкішими — центри сільрад. Із елементів транспорту та зв'язку показані залізниці (двохколіїні, одноколіїні), шляхи (шосе, бруковані, інші ґрунтові), телеграф, телефонна станція, пошта. Спеціальними умовними позначеннями відображено найголовніші галузі промисловості та сільського господарства, а буквеними індексами — ще й підгалузі. Таким чином на карті показані заводи та фабрики (машинобудування та металовиробів, будівельних матеріалів, текстильні, цукрові, харчові, спирто-горілчані); кар'єри (глина, крейда, граніт, кам'яне вугілля, фосфорит, пісок); радгоспи (зернові, бурякові, технічних культур, тваринницькі, садово-городні); МТС (зернові, овочево-картопляні, бурякові).

У другій половині 1930-х років державна картографо-геодезична служба завершує опрацювання єдиних підходів до відображення адміністративно-територіального устрою на політико-адміністративних і адміністративних картах та налагоджує їх системний випуск картографічними фабриками. Поступово виконання картографічних

робіт, у тому числі й створення адміністративних карт, здійснюється виключно державними спеціалізованими картографічними підприємствами.

Упродовж другої половини 1937 — початку 1939 рр. в Україні утворено 9 нових областей, що було обумовлено переходом від територіального управління до галузевого, а також намаганням союзного центру мінімізувати вплив місцевих органів влади. 22 вересня 1937 р. створено Житомирську, Кам'янець-Подільську, Миколаївську та Полтавську області. 3 червня 1938 р. шляхом розукрупнення Донецької області організовано Сталінську та Ворошиловградську області. А 10 січня 1939 р. утворено Запорізьку, Кіровоградську та Сумську області.

Випуск Харківською картографічною фабрикою у 1938–1939 роках першої серії із 16 адміністративних карт всіх адміністративно-територіальних одиниць першого порядку України (Вінницька, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Кам'я — нець-Подільська, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сталінська, Сумська, Харківська (два видання), Чернігівська області та Молдавська АРСР) свідчив про завершення першого етапу опрацювання єдиного типу адміністративної карти в ГУГК СРСР, що було закріплено створенням союзної інструкції з укладання та видання адміністративних карт автономних республік, країв і областей⁶. Обласні карти видані у масштабах 1:350 000, 1:400 000 і 1:500 000 на точній географічній основі. Для математичної побудови карт було використано значну кількість проекцій: конічна рівнокутна (найчастіше), азимутальна рівнокутна, конічна Гауса на січному конусі, конічна рівнопроміжна по меридіану, конформна Гауса на січному конусі, поліконічна. На обласних картах показані межі областей і районів. Територія районів пофарбована різними кольоровими фонами. По центру штрихового знаку районної межі для покращення наочності додатково дано тонкий кольоровий кант. Районні межі подано лише на основній території. На суміжній території від обласних меж зазначено виходи районних меж і розміщені підписи назв районів. На «Адміністративній карті Молдавської АРСР» (1939) масштабу 1:300 000 показано також межі сільських рад. Населені пункти відображені за адміністративним значенням (столиця УРСР, центри областей та автономної республіки, міська рада, підпорядкована області, центри районів, центри сільрад, іноді ще міськради та ради селищ міського типу) і за чисельністю населення (понад 500 000 мешканців, 100 000 — 500 000, 50 000 — 100 000, 20 000 — 50 000, 10 000 — 20 000, 2 000 — 10 000, 500 — 2 000, до 500; деякі карти найнижчу градацію мають до 2 000 мешканців). На картах

⁶ Ларин Д. А. Политические и политико-административные карты // 50 лет советской геодезии и картографии. — М.: Недра, 1967. — С. 310—317.

Ворошиловградської та Сталінської областей рисунком пунсона і шрифтом виділено лише адміністративне значення поселень: центр області, центри міськрад, центри селищних (на карті — *посилкових*) рад, центри сільрад. Окремими умовними позначеннями виділені радгоспи та машинно-тракторні станції. Карті доповнено таблицями «Список адміністративних районів області», в яких наведено назви районів і райцентрів, індекс кодової сітки, де знаходиться центр району.

Великі зміни адміністративно-територіального поділу Харківської області зафіксовані на виданих картах 1938 і 1939 рр., що було пов'язано з утворенням Сумської області. На другому виданні карти Харківської області 1939 р. кількість адміністративних районів зменшена із 42 до 33: до складу новоутвореної Сумської області передано 12 районів і зі складу Харківського району виділено окремо Дергачівський район. У зв'язку із зменшенням території області змінено формат і компонування карти.

Таким чином уперше на загальнодержавному рівні було реалізовано певну уніфікацію змісту адміністративних карт і картографічних способів його відтворення. Хоча карти областей України були створені у трьох масштабах і різних проекціях, не завжди були оформлені однаковими шрифтами підписів назв географічних об'єктів і мали однакові легенди, умовні позначення та позарамкове оформлення (у тому числі й заголовки карти), проте це була серія однотипних адміністративних карт. На адміністративних картах перестали показувати об'єкти промисловості та зв'язку, що, можливо, було обумовлено режимними обмеженнями. Із елементів економічного змісту залишилось відображення радгоспів (без виділення їх спеціалізації) і машинно-тракторних станцій. Тобто, попередній тип господарсько-адміністративної карти області подальшого розвитку не одержав.

Наступні значні зміни в адміністративно-територіальному устрої відбулися у 1939–1940 рр. після приєднання до УРСР Західної України, Північної Буковини та частини Бессарабії. Указами Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. у складі УРСР утворено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську і Тернопільську області, а від 7 серпня 1940 р. — Чернівецьку і Акерманську (з грудня 1940 р. — Ізмаїльська) області.

Упродовж 1940–1941 рр. Харківська картографічна фабрика видає другу серію адміністративних карт областей України у масштабах 1:400 000 і 1:500 000. Всього видано 11 карт — Вінницької, Волинської, Дрогобицької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської, Львівської, Миколаївської, Полтавської, Станіславської і Тернопільської областей; адміністративні карти Ізмаїльської, Ровенської та Чернівецької областей до початку Великої вітчизняної війни СРСР не були видані. Порівняльний аналіз карт серії свідчить

про продовження пошуків подальшого удосконалення цього типу тематичної карти. Упорядковано використання проєкцій — в основному карти укладені в кінчній рівнокутній проєкції. Завдяки нанесенню вздовж районних меж з внутрішньої сторони кольорового канту, похідного від фону території району, змінено загальне кольорове оформлення карт. Новим стало відображення меж міст, що підпорядковані обласним виконавчим комітетам. Було уніфіковано шрифти назв населених пунктів, на суміжній території показано повністю районні межі, удосконалено окремі умовні позначення тощо. Градація населених пунктів за чисельністю населення залишилася без змін. За адміністративним значенням виділяють: центр області, міста, підпорядковані облвиконкому, центри районів, селища міського типу не центри районів, центри сільрад. Іноді зустрічаються випадки використання різних кольорів для передачі пунсонів населених пунктів і шляхів сполучення. Залишилось зображення радгоспів і, на окремих картах, машинно-тракторних станцій. Карти доповнені таблицею «Список адміністративних районів області» та інформацією про дату, на яку відображені адміністративні межі; дату утворення області; площу; відстань по залізниці від центру області до Москви і Києва. На виданих картах у випускних даних появилася зазначення видавничої організації — Головне управління геодезії і картографії при РНК СРСР.

Карти шести областей були видані у складі першої та другої серій. Адміністративні карти Вінницької (1938 р.; 1941 р.) і Житомирської (1939 р.; 1940 р.), за винятком відображення меж міст, що підпорядковані облвиконкомом, на всіх картах другої серії, не містили змін територіального устрою. Мінімальні зміни були на картах Кам'янець-Подільської області (1938 р.; 1940 р.): у межах Городок-Проскурівського району утворено Фельштинський і Городецький райони, а назву райцентру *Городок-Проскурівський* змінено на *Городок*. Значно більші зміни зафіксовані на картах трьох інших областей, що було обумовлено створенням у січні 1939 р. Запорізької, Кіровоградської та Сумської областей. На картах Київської області 1938 і 1940 рр. кількість районів області зменшилась з 58 до 53 за рахунок передачі Златопольського, Кам'янського, Олександрійського, Підвисоцького та Чигиринського районів до складу новоутвореної Кіровоградської області. Великі зміни адміністративно-територіального поділу відображені на карті Миколаївської області 1940 р. Загальна кількість районів області станом на 1 червня 1940 р. зменшилась від 41 району (на 1 січня 1938 р.) до 26. 13 районів увійшло до складу Кіровоградської області, 2 райони — до Запорізької області; зі складу Херсонського району виділився Білозірський; німецький національний район ім. Фріца Геккерта увійшов до складу Велико-Олександрівського району. По карті Полтавської області 1941 р. порівняно з першим виданням 1938 р. можна прочитати передачу двох районів

(Липово-Долинського, Синівського) до складу Сумської області та двох районів (Ново-Георгіївського, Онуфріївського) до складу Кіровоградської області, а також виділення на території Опішнянського району Котелевського району з передачею йому п'яти сільрад Чутівського району.

У рамках другої серії 1940-1941 рр. було видано 5 адміністративних карт масштабу 1:400 000 новоутворених областей на західно-українських землях, що ввійшли до складу УРСР після 17 вересня 1939 р. Ці карти мають певні відмінності порівняно з іншими картами серії: заголовок («Волинська область УРСР. Адміністративна карта» замість «УРСР. Адміністративна карта Вінницької області») і його розміщення над верхньою рамкою; додатково вміщено карту області в складі УРСР; використано іншу градацію населених пунктів за чисельністю населення (понад 200 000 мешканців, 25 000–75 000, 5 000–25 000, 1 000–5 000, до 1 000 мешканців). Проте засадничі підходи до створення цих карт однакові з іншими картами серії.

Таким чином упродовж міжвоєнного періоду було здійснено поступовий перехід у створенні політико-адміністративних і адміністративних карт від місцевих установ і організацій різних відомств до спеціалізованих картографічних підприємств державної картографо-геодезичної служби. Ці процеси проходили на тлі монополізації державою виконання топографо-геодезичних і картографічних робіт. Постійні зміни адміністративно-територіального устрою в УРСР зумовлювали необхідність частого випуску політико-адміністративних і адміністративних карт. Створення політико-адміністративних карт УРСР не було достатньо опрацьоване і не мало системного та масового характеру. ГУГК СРСР розробив і практично реалізував створення єдиного типу адміністративної карти області, видання яких на територію УРСР стала забезпечувати Харківська картографічна фабрика. До 1941 р. в УРСР було налагоджено регулярний випуск адміністративних обласних карт, достатньо уніфікованих і стандартизованих за змістом і зображувальними засобами у відповідності до вимог союзної інструкції з укладання та видання адміністративних карт автономних республік, країв і областей.